

М. А. Кузнєцов, Н. В. Підбуцька

ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА ДІЯЛЬНОСТІ: РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті ґрунтовно аналізується проблема розвитку особистості під час її професійного становлення. Розглянуто періоди професійного розвитку людини з позицій відомих вчених-психологів, висвітлено авторську точку зору з розуміння дефініції професійне становлення суб'єкта діяльності. Аналіз провідних вітчизняних та російських концепцій з визначеної проблеми дозволили їх систематизувати на основі критерію періодизації для подальшої розробки власної стадіальної структури ПС суб'єкта діяльності, на прикладі фахівця інженерної діяльності.

Ключові слова: суб'єкт діяльності, стадіальність розвитку особистості, професійне становлення фахівця.

Авторами статті аналізується проблема розвитку личности в процессе ее профессионального становления. Рассмотрены периоды профессионального развития человека с позиций известных ученых-психологов. Раскрыта авторская точка зрения понимания профессионального становления субъекта деятельности. Анализ ведущих отечественных и российских концепций поставленной проблемы позволили их систематизировать на основе критерия периодизации для дальнейшей разработки собственной стадальной структуры ПС субъекта деятельности, на примере специалиста инженерной деятельности.

Ключевые слова: субъект деятельности, стадальность развития личности, профессиональное становление специалиста.

The authors of the article examines the problem of the development of personality in the process of professional development. Considered the periods of professional development of a person from the position of well-known scientists and psychologists. Disclosed to the author's point of view of understanding of professional formation of the subject of the activity. The analysis of leading domestic and Russian concepts of the problems have allowed them to organize on the basis of the criterion of periodization for the further development of its own structure of professional formation of the subject of the activity, for example, specialist of the engineering activities.

Keywords: subject of activity, development of personality, professional formation of a specialist.

Впродовж життя людина освоює багато видів діяльності: від маніпулятивної, ігрової, навчальної до професійної, за кожною з яких стоїть оволодіння або елементарними, або складними трудовими навичками, що в сукупності зумовлює розвиток суб'єкта діяльності, який здатен до активного її перетворення.

Так, під час трудової діяльності у людини формується ставлення до неї, яке заповнює її внутрішній світ, оскільки є важливою цінністю. Завдяки цій цінності особистість є діячем – «виробником матеріальних та духовних благ для суспільства, інших людей», що утворює «основне коло інтересів, прихильностей і смаків, реалізованих ідеалів і схильностей, тобто найбільш істотних мотивів поведінки людини» [2, с. 123]. Отже, погоджуючись із думкою Б. Г. Ананьєва, автори статті наголошують на необхідності детального аналізу людини як діяча у різних формах розвитку трудової діяльності для «розуміння стадіальності індивідуальної свідомості».

На сьогодні проблема професійного становлення (ПС) особистості досить ґрунтовно проаналізована та є предметом загальнотеоретичних та методологічних концепцій. Серед них є такі, що тісно пов'язані із віком людини (В. О. Бодров, Н. Ю. Волянчук, Д. Сьюпер, Е. Ф. Зеєр, В. І. Осьодло, О. Т. Ростунов), інші – не прив'язані до віку (Є. О. Клімов, Л. М. Мітіна, Ю. П. Поваренков, О. Р. Фонарьов). Щодо різних підходів до розуміння ПС варто виокремити такі: професійна придатність як результат ПС фахівця (В. О. Бодров, К. М. Гуревич, К. К. Платонов, О. Т. Ростунов); готовність до праці як результат професіоналізації (Г.О. Балл, В.В. Серіков); ПС як цілісний процес (Є. О. Клімов, Т. В. Кудрявцев, А. К. Маркова, В. Д. Шадріков та багато інших). Систематизація психологічних знань про особистість як суб'єкта діяльності була, є та буде актуальною, і ми бачимо перспективною ідею доповнення та розширення цих знань, що зумовлюється постійними соціально-економічними трансформаціями, зміною якості життя, що не може не впливати на активність людини.

Мета статті – аналіз теоретико-методологічних концепцій з проблеми процесу професійного становлення особистості та їх подальша систематизація.

Розуміючи психологічну категорію становлення як неперервний процес розвитку особистості, який залежить від її активності людини, готовності до самореалізації та розкриття потенціальних можливостей, процес професійного становлення суб'єкта діяльності автори статті бачать у глибоких якісних перетвореннях індивідуальної свідомості на різних етапах професіоналізації.

Аналіз наукових доробків видатного вченого Є.О. Клімова свідчить про великий інтерес до проблеми професіоналізації особистості, зокрема побудови життєвого шляху професіонала, що розпочинається у шкільному віці в момент професійного самовизначення та закінчується у періоді пізньої дорослості. Незважаючи на велику кількість праць з визначеної тематики науковець пише, що питання розвитку професіонала «ще чекає на своїх дослідників» [6, с. 248]. Взагалі головною складовою професійного розвитку вважає формування цінностей професійної свідомості, розвиток самосвідомості особистості як суб'єкта праці. Розробивши періодизацію професійного життєвого шляху суб'єкта діяльності та як пише у пізніх працях, «суб'єкта майбутнього», вчений залишає право на її критику та зміни [6, с. 248–251].

Розкриваючи фази науковець навмисно не пов'язує їх із певним віком, оскільки вважає, що, наприклад, на першій стадії може опинитися як старшокласник, так і доросла людина, що втратила роботу.

Наведемо загальновідомі фази ПС: фаза оптації; фаза адепта; фаза адаптанта. Погоджуючись із А. О. Реаном вважаємо, що феномени «притосування» та «адаптація» потрібно розрізняти, як відповідно від пасивної взаємодії із навколишнім середовищем до активної позиції особистості щодо досягнення самореалізації та самоактуалізації [13, с. 9]. Тому для становлення професіонала безумовно буде важливою саме адаптація на новому місці роботи. Фаза інтернала; фаза майстерності; фаза авторитету; фаза наставництва.

Цілком погоджуючись із теоретичними та прикладними поглядами О. Є. Клімова на процес становлення професіонала, треба зауважити про більш ґрунтовний аналіз фаз, пов'язаних із професійним самовизначенням, професійної адаптації, та недостатню увагу до фази адепта, тобто етапу професійної підготовки, який безумовно грає важливу роль у формуванні майбутнього професіонала.

Е. Ф. Зеєр [5] розуміє професійне становлення як формування сукупності інтегрованих характеристик особистості: професійної спрямованості, компетентності, соціально важливих та професійно важливих якостей, а також готовність до постійного професійного росту, знаходження відповідності між індивідуально-особистісними характеристиками і характером здійснення професійної діяльності з метою більш якісного та творчого підходу до її виконання. Вирішальне значення у професійному становленні науковець надає професійній активності, від якої залежить якість професійної діяльності, отримання задоволення від неї, темп професійного зростання, можливість подолання професійних криз тощо. Як зауважує К. О. Абульханова-Славська, активність виходить з потреби у діяльності. Тобто якщо людина потребує діяльності за умови особистісної цілісності, вона зростатиме, розвиватиметься як в особистісному, так і в професійному сенсі [1, с. 41].

Критеріями структурування процесу професійного становлення на етапи Е. Ф. Зеєр [5, с. 21] виділяє соціальну ситуацію, як детермінанту ставлення особистості до професії, та рівень засвоєння та вдосконалення провідної діяльності на кожному з етапів онтогенезу. Отже, етапами професійного становлення є: аморфна оптація (0–12 рр.), власне оптація (12–16 рр.), професійна підготовка (16–23 рр.), професійна адаптація (18–25 рр.), первинна та вторинна професіоналізація, професійна майстерність. Під час розвитку особистості як професіонала, дослідник вказує на виникнення внутрішньоособистісного конфлікту між «Я-дійсним» та «Я-відображеним», що являє детермінантою професійного розвитку. Продуктивним результатом розв'язання такого конфлікту є пошук нових способів самореалізації. Притримуючись цієї концепції, Н. Ю. Волянук вважає професійну самосвідомість як «фундаментальну умову творчої реалізації власних цілей та цінностей» [4, с. 9] базу ПС суб'єкта діяльності, адекватну самооцінку, уявлення про себе – запорукою професійного розвитку. Так, дослідниця розкриває наступні етапи ПС: допрофесійний розвиток, оптація, професійна підготовка, професійна адаптація, первинна та вторинна професіоналізація, а також етап майстерності фахівця.

Процес професійного становлення (ПС) може мати декілька варіантів розвитку. У рамках однієї професії: плавний безкризовий розвиток; швидкий розвиток із подальшим спадом та стагнацією, також стрибкоподібний варіант, що супроводжується суперечностями, кризами та приводить до високого рівня як особистісного й професійного розвитку, можливо зі зміною професії [5, с. 22].

Спираючись на погляди Л. С. Виготського про необхідність проходження криз у онтогенезі, які є рушійними силами розвитку особистості за умови продуктивного розв'язання, вважаємо, що людина як суб'єкт діяльності у процесі професійного становлення повинна проходити через суперечності та кризи, тобто шлях до професіоналізму є тернистим, з «піднесеннями та падіннями», в якому багато що залежить від активності особистості, рівня замотивованості до виконання професійної діяльності, готовності до продуктивної самореалізації тощо.

Взагалі концепція Е. Ф. Зеєра щодо проблеми професійного становлення особистості безумовно заслуговує на увагу та має безперечний авторитет. Науковець у своїх працях розкриває базові дефініції професійного розвитку особистості, такі як професіоналізм, професійна діяльність, професійні де-струкції тощо. Але питання щодо жорсткого зіставлення етапів професійного розвитку з конкретними віковими періодами є дискусійним, особливо у сучасному світі з низкою таких соціальних проблем, як

безробіття, низька оплата праці, не престижність тих чи інших професій. Тому багато людей, у тому числі й нещодавні випускники університетів, змушені перекваліфіковуватися, одержувати нову професію, тобто знову проходити на первинні етапи ПС.

Грунтовно досліджуючи проблему професійного становлення, Т.В. Кудрявцев розуміє його як одну з форм розвитку особистості, тому що суб'єкт діяльності проявляючи себе у професійній діяльності, одночасно формує власне ставлення до цієї діяльності, мотивів її виконання, тобто сприймає себе як «діяч», що постійно розвивається. Науковець виділяє такі основні етапи ПС, які чітко не прив'язує до вікових періодів:

- 1) формування професійних намірів (абітурієнт);
- 2) професійне навчання (студент, випускник);
- 3) професійна адаптація (випускник) пов'язана із знаходженням місця у виробничому колективі на першому місці роботи;
- 4) повна або часткова реалізація особистості у професійній діяльності характеризується розвитком задоволеності працею та становленням профпридатності.

На кожному з перерахованих етапів відбувається динамічний розвиток еталонного образу професіонала, який, на думку науковця, не є «еквівалентом уявлення особистості про професію» [7, с. 58]. Цей образ є важливим показником змін критеріїв ставлення особистості до себе як до суб'єкта професійної діяльності. Таким чином зрозуміло, що адекватне ставлення до професії зумовить у подальшому продуктивне ПС.

У своїх працях Т. В. Кудрявцев вказує на необхідності психологічного супроводу ПС, мета якого по-перше, оволодіння операційною стороною діяльності. До неї А. К. Маркова зараховує професійні знання, уміння, навички, професійні здатності, працездатність тощо [9, с. 32]. Та по-друге, важливим елементом супроводу ПС є формування змістовних та адаптивних мотивів професійної діяльності (зацікавленість у діяльності, прагнення до самореалізації, престиж професії тощо), по-третє, формування самооцінки як прояву професійної самосвідомості.

У праці, присвяченій проблемі професійної придатності особистості, В. О. Бодров [3] вказує на необхідність пов'язувати конкретний етап професійного становлення із віковою періодизацією особистості. Як і Т. В. Кудрявцев, він розкриває поняття ПС через поняття розвитку особистості. Науковець, проаналізувавши велику кількість періодизацій ПС, розкриває власну:

I. Допрофесійний розвиток, що включає стадії передгри, власне гри, оволодіння навчальною діяльністю (від народження до 12 років).

II. Розвиток у період вибору професії. Цей період має лише одну стадію оптації (12–18 років).

III. Розвиток у період професійної підготовки та подальшого становлення професіонала.

Етап професійної підготовки (15–23 років);

Етап професійної адаптації (19–27 років).

Етап розвитку професіонала (21–50 років).

Етап реалізації професіонала (45–65 років).

Етап спаду (починаючи з 61–66 років).

Так, наведена періодизація перегукується із етапами розвитку людини в онтогенезі, головною ж метою ПС є досягнення професіоналізму.

У роботі, що присвячена дослідженню психологічного змісту ПС людини, Ю. П. Поваренков [12, с. 96–98] вказує на те, що у його процесі відбувається перетворення індивіда у професіонала, головне завдання якого активно впливати на розвиток професійної діяльності та професійну спільність у цілому. Розуміючи довготривалість процесу ПС науковець акцентує увагу на ключовій ролі етапу професійного навчання. Таким чином, можна стверджувати, що, на думку вченого, ПС – це неперервний процес професіоналізації особистості, мета якого – розвиток професіонала. Періодизацію ПС особистості Ю. П. Поваренков досліджує з позиції послідовного або одночасного вирішення людиною завдань професійного розвитку, що пов'язані із пізнанням та прийняттям соціальної ситуації професійного розвитку (ССПР). ССПР він визначає як систему соціально-професійних (вимоги до особистості протягом професіоналізації) та індивідуальних чинників (професійні можливості, домагання працівника та відповідні вимоги до умов професіоналізації). Відповідно до визначених категорій науковець на основі експериментальних досліджень розкриває три одиниці періодизації становлення професіонала: стадії, періоди та фази. До стадій зараховує загальнотрудове навчання та виховання; пошук та вибір професії; професійне навчання; самостійна професіональна діяльність. Кожна стадія має однакові періоди: адаптація до нової ситуації, період росту досягнень, період найвищих досягнень, зниження результатів або підготовка до переходу на нову.

Концепція ПС Поваренкова безумовно викликає великий інтерес, але простежується недостатність уваги ґрунтовному аналізу етапу професійної підготовки, хоча сам автор неодноразово визначає важливість цього етапу.

Грунтовно проаналізувавши наявні підходи (маніпулятивно-прагматичний, позитивно-технократичний та етико-гуманістичний) до становлення особистості у професії, О. Р. Фонарьов [14] виокремлює власний – аксіологічний, за яким у професійному становленні дія йде від особистості до діяльності, що дозволяє не нівелювати особистісні особливості професіонала, не підганяти їх під параметри професійно важливі якості, а використовувати їх для загального розвитку особистості за час засвоєння професії. Науковець у цьому підході орієнтується в першу чергу на потенційні можливості особистості, її здатності до саморозвитку. Схематично це можна представити так: розвиток особистості ↔ діяльність ↔ вдосконалення особистості. Власне, вищеподана теорія тісно пов'язана із думкою К. О. Абульханової-Славської, яка пише, що «особистість і діяльність, мовби «переливаючись» послідовно один у одного у процесі активності, взаємно обновляються та спонукають до подальшої дії» [1, с. 85].

Щодо етапів становлення професіонала, О. Р. Фонарьов виділив три етапи-модуси, які взаємопов'язані та відображують ще й рівні професіоналізму.

Таблиця 1
Етапи та рівні професійного становлення за О. Р. Фонарьовим

Професійне становлення особистості				
Володіння		Соціальні досягнення		Служіння
Потреба в оволодінні предметом або людиною, що підкріплюється переживанням браку матеріальних цінностей. У професійній діяльності відсутність необхідної особистісної участі.		Основне ставлення до життя є суперництво, реалізація прагнення до переваги над іншими або за соціальними статусом, або за професійними успіхами		Загальним мотивом є любов до інших, що дозволяє виходити за межі актуальних можливостей, формування людини як цілісного суб'єкта, досягнення професійної майстерності
Лінії розвитку етапів				
Перехід на інший етап/ «зупинка» на етапі	Формування ставлення до діяльності як лише до засобу задоволення власних потреб	Перехід на інший етап	«Зупинка» на етапі та подальший регрес	Актуалізація та перебудова всієї системи смислів, відповідно постійний розвиток особистості

Отже, науковець розділяє професійне становлення особистості на етапи, які називає модусами життєвого буття, кожен з яких має власні характеристики та вектори можливого розвитку. Важливим моментом цієї теорії є розгляд автором можливих конструктивних (розвиток) та деструктивних (регресія, деформація, стагнація) варіантів становлення професіонала, також важливим є факт відсутності прив'язки до віку людини.

Вищеподане дослідження безумовно має безліч позитивних уявлень про розвиток професіонала, але, на нашу думку, професійне становлення починається набагато раніше, аніж на етапі виходу на роботу, коли відбувається професійна адаптація. Можливим варіантом збагачення цього дослідження вважаємо виявлення взаємозв'язку особливостей проходження професійної підготовки та розвитку тих чи інших ліній кожного з модусів.

Л. М. Мітіна [10, с. 137] розглядає професійне становлення в рамках особистісно-розвиваючого підходу, що ґрунтується на системі реконструйованих принципів психічного розвитку особистості, які були розкриті у теоріях Л. С. Виготського, О. М. Леонтєва, С. М. Рубінштейна. Так, провідною детермінантою особистісного зростання за О. М. Леонтєвим і С. М. Рубінштейном є творча самодіяльність особистості, її самостійність, які є життєво необхідною важливою діяльністю дитини.

Говорячи про життєдіяльність людини, яка пов'язана із появою рефлексії, науковець виокремлює дві моделі праці фахівців на прикладі професії вчителя: модель адаптивної поведінки та модель професійного розвитку.

У першій моделі людина у професійному функціонуванні проходить три етапи: адаптація, становлення та стагнація. Взагалі у рамках цієї моделі робота фахівця орієнтована на зовнішні вимоги та норми професії і має стереотипний, шаблонний характер. Зрозуміло, що перша модель має деструктивний характер, спричиняє появу професійних деструкцій, людина не вирішує протиріччя, які трапляються на шляху професіоналізації та лише пристосовується до зовнішніх умов праці.

Зовсім інший сценарій людина має за другою моделлю – професійного розвитку. Треба наголосити, що науковець у розвитку бачить власну активність, саморозвиток, вихід за межі щоденної праці та бачення своєї професії в цілому. У рамках професійного розвитку Л. М. Мітіна розкриває три етапи його проходження: самовизначення, самовираження та самореалізацію. На першій стадії людина одночасно ототожнює себе з іншими, переймає досвід колег та формує і виокремлює власну професійну позицію, користуючись зворотнім зв'язком у професійному спілкуванні.

На стадії самовираження у працівника формується такий мотиваційний чинник, як прагнення до реалізації всіх потенційних можливостей, орієнтацію на творчий підхід. На ній формується високий рівень ціннісно-сміслового ставлення до праці як найбільш важливої життєвої мети, засобу задоволення потреби у всебічному розвитку особистості та реалізації «Я-творчого». У цьому розумінні самореалізація корелює із поняттям самоактуалізації, яке А. Маслоу розумів як прагнення людини до самоздійснення, до втілення у дійсність потенційно властивих йому можливостей. Фактично людина стає «суб'єктом власного життя», що самостійно визначає подальший рух власного розвитку [8, с. 137].

Розкриваючи ПС як складний процес, що має шість етапів від становлення професійних намірів до завершення професійного життя, якому відведена більша частина онтогенезу особистості, В. І. Осьодло [11, с. 137] вказує на головний критерій його гетерохронності – це провідна діяльність, а саме відношення суб'єкта до професійної діяльності. Так, науковець виділяє такі етапи ПС офіцера: 1) допризовна підготовка; 2) оптація; 3) професійне навчання; 4) оволодіння професійною діяльністю; 5) майстерність; 6) звільнення та соціальна переадаптація. Аналізуючи наведену концепцію, можна побачити її спорідненість із теорією Е. Ф. Зеєра.

Таким чином, аналіз провідних вітчизняних та російських концепцій, що розглядають природу ПС та його етапи дозволили їх систематизувати на основі критерію періодизації з метою подальшої розробки власної стадіальної структури ПС суб'єкта діяльності, на прикладі фахівця інженерної діяльності.

Таблиця 2
Аналіз критеріїв періодизації професійного становлення

Критерій періодизації ПС	Автор періодизації	Характеристика критерію
Соціальна ситуація та рівень реалізації провідної діяльності	Е. Ф. Зеєр	Відношення особистості до професії
Соціальна ситуація професійного розвитку (ССПР)	Ю. П. Поваренков	Пізнання та прийняття ССПР
Провідна діяльність	Н. Ю. Воляннюк	Прагнення до саморозвитку
	Л. М. Мітіна	Прагнення до самореалізації
	В. І. Осьодло	Ставлення до професійної діяльності, прагнення до професійного самовдосконалення
Професійна зрілість	Д. Сьюпер	Обирання оптимальної стратегії ПС
Вік людини	В. О. Бодров	Досягнення професійної придатності
Рівень особистісного розвитку	Т. В. Кудрявцев	Ставлення до професії, рівень виконання діяльності
	Є. О. Клімов	Розвиток професійної самосвідомості
	А. К. Маркова, О. Р. Фонарьов	Розвиток професіоналізму

Аналізуючи матеріали таблиці, можна побачити незначні розбіжності серед поданих концепцій: так, у рамках критерію провідної діяльності ми бачимо в цілому орієнтацію на досягнення найвищого щабелю «нужд» особистості – самореалізації як «постійного практичного вираження свого «Я», як... осмислення життя для постійного зворотного зв'язку між вчинками людини і її цінностями, між активністю і самоконтролем як засобом її саморегуляції» [1, с. 137]

Таким чином, по-перше, більшість дослідників мають подібні уявлення про фази ПС, виокремлюючи етап оптації, професійної підготовки, адаптації та подальшої професіоналізації з метою досягнення самоактуалізації особистості у професійній діяльності. По-друге, вважаємо більш ґрунтовними такі концепції ПС (О. Р. Фонарьов, Л. М. Мітіна тощо), що мають конструктивні та деструктивні варіанти становлення фахівця. По-третє, розглянуті теорії мають власні критерії періодизації структурування професійного шляху особистості (провідна діяльність, соціальна ситуація розвитку, вік людини тощо). Вважаємо, що найоптимальнішою є інтеграція визначених критеріїв для більш ґрунтовного аналізу процесу ПС з урахуванням детального аналізу етапу навчання у ВНЗ як одна із найважливіших умов успішної професіоналізації особистості.

Література:

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.
3. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности : учебное пособие для вузов / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.

4. Волянюк Н. Ю. Психологічні засади професійного становлення тренера-викладача : автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Н. Ю. Волянюк. – К., 2006. – 34 с.
5. Зеер Э. Ф. Психология профессий : уч. пос. для студентов вузов / Э. Ф. Зеер. – М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – 336 с.
6. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – М. : Академия, 2004. – 304 с.
7. Кудрявцев Т. В. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т. В. Кудрявцев, В. Ю. Шегурова // Вопросы психологии. – № 3. – 1983. – С. 51–59.
8. Максименко С. Д. Розвиток особистості з точки зору генетичної психології / С. Д. Максименко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Зб. наук. пр. Серія «Психологічні науки» ; за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Миколаїв : МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2011. – Т. 2. – Вип. 6. – С. 3–23.
9. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : МГФ «Знание», 1996. – 308 с.
10. Митина Л. М. Психология труда и профессионального развития учителя / Л. М. Митина. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 320 с.
11. Оседло В. И. Теоретические основы профессионального становления офицера / В. И. Оседло // Психология и право. – № 2. – 2012. – С. 11–26.
12. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. П. Поваренков. – М. : Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.
13. Реан А. А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб. : 2006. – 479 с.
14. Фонарев А. Р. Психология личностного становления педагога-профессионала : автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / А. Р. Фонарев. – М., 2007. – 35 с.